

Гордан М. Маричић<sup>1</sup>  
Универзитет у Београду  
Филозофски факултет  
Одељење за класичне науке

Жељка Д. Шајин<sup>2</sup>  
Универзитет у Бањој Луци  
Филозофски факултет  
Одсек за историју

# ЈАВНО КУПАТИЛО НА ПОДРУЧЈУ ДОМАВИЈЕ У СВЕТЛУ РУДНИЧКЕ ЛЕГИСЛАТИВЕ РИМСКОГ ЦАРСТВА

*Апстракт: У овом раду настојимо да прикажемо историјат домавијских терми у контексту развоја Домавије и рудничке експлоатације у суседном рудничком дистрикту, као и правни оквир који је регулисао њихов рад и коришћење. Нагласак је стављен на трећу одредбу прве таблице законика рудника Випаске (Vir I, 3), која је регулисала рад јавног купатила у највећем рудничком региону Лузитаније и чији превод на српски језик први пут доносимо у овом раду. Одредбе законика рудника Випаске биле су општег карактера и примењивале су се и на подручју Илирика.*

*Кључне речи: Домавија, јавно купатило, руднички дистрикт, царски прокуратори, рудничка легислатива.*

## 1. Увод

Јавна купатила (лат. *thermae, balineae*) била су незаобилазан део градског живота у старом Риму (Nielsen 1990: 81–112; Nielsen 1990; Fagan 2002; 2011, 358–373). Премда археолошки и наративни извори показују да су се у рим-

<sup>1</sup>gmaricic@f.bg.ac.rs

<sup>2</sup>zeljka.sajin@ff.unibl.org

ским градовима почела појављивати још у трећем веку пре н. е., њихова улога у јавном животу постаће пресудна тек у наредна два века (Kontokosta 2019: 47–50; Nielsen 1990, 14–24).<sup>3</sup> Јавна купатила нису само обезбеђивала одржавање хигијене, којој се у Риму поклањала велика пажња, већ су била места живахне културне размене која је премошћавала класне и друштвене разлике. Како се ширила римска држава, тако је текао и процес изградње нових градова на новоосвојеним територијама. Ови градови били су епицентри процеса романизације, који је подразумевао и изградњу јавних купатила. На подручју Шпаније, непосредно након завршетка Другог пунског рата (218–201. г. пре н. е.), када је ово подручје постало *ager publicus populi Romani*, саграђена су и прва јавна купатила (Kontokosta 2019:49). Исти процес одвијао се и на подручју Илирика.

## 2. Домавијске терме – историјат и рудничка легислатива

Римљани су након освајања западних области Балканског полуострва, гушења Батоновог устанка 9. године н. е. и експропријације земљишта од локалног становништва, освојили бројне рудничке регионе, у којима се и у предримско доба експлоатисало злато, сребро и олово. Највећи рудни депозити сребра и олова налазили су се дуж реке Дрине и били су подељени између две провинције – Паноније и Далмације. Провинцијска граница пролазила је северно од Домавије, а затим се пружала даље на запад, јужно од Саве.<sup>4</sup> Домавија је у првој половини другог века н. е. била насеље (*vicus*) које је за-

<sup>3</sup> О технологији и архитектури римских јавних купатила видети више код Витрувија (Vitruv. *De arch.* 5. 10–11).

<sup>4</sup> Питање јужне границе између Паноније и Далмације још увек није до краја решено. Душанић, Баслер, Бојановски, Наги и Пашквалин сматрали су да јужна граница Доње Паноније треба да буде повучена јужније на рачун провинције Далмације. Једини аргумент за традиционално позиционирање границе јесте станица *Ad Fines* код Лакташа на путу *Salona–Servitium* (TIR, L 33. 19). Друга станица *Ad Fines* налазила се 20 км јужно од Сисције и њу је знатно теже довести у везу са провинцијском границом. Велика је вероватноћа да је у оба случаја реч о границама фискалних рудничких региона, једног на подручју Љубије, а другог на подручју панонских *ferrariae* (Dušanić 1977: 65). Правац јужне границе Доње Паноније је несигуран, а њен западни сектор не треба тражити северније од Добоја, како је то уобичајено. Њене источне границе ишле су преко Дрине развођем слива Западне Мораве и Колубаре, врховима планинских масива Медведника, Јабланика, Повлена, Маљена и Суворора. Овај венац наставља се масивом планине Рудник, где су се на југозападној падини његовог највишег врха налазили римски рудници сребра и олова. Поменути део Рудника највероватније је припадао провинцији Далмацији, а граница према Горњој Мезији ишла је источније преко самог венца планине (Dušanić 1977: 67; Loma 2010: 135–136). Како су *argentariae Panonicae* биле најзначајније рудничко подручје у провинцији, оне су локализоване у долини доњег тока реке Дрине, што

узимало северни део територије малвесијатског муниципијума (*municiрium Malvesiatium*), из које се издвојило средином другог века (Војановски 1968: 241–262; Војановски 1988:200). На југу се територија Домавије протезала до Осата, западна граница била је река Јадар са својим притокама, а на истоку је њена територија прелазила Дрину и захватала рудоносну област око данашњег Крупња. Развој и напредак Домавије били су уско везани за богате руднике сребра и олова у њеном непосредном суседству (Alföldy 1965, 154–155; Војановски 1988:181). Како се повећавао обим рудничке производње, тако је и Домавија расла, као и број становника пристиглих из свих крајева римског света – нарочито из Италије и римских колонија на подручју Далмације, Паноније и Горње Мезије – али и мењала статус од муниципијума до колоније (Dušanić 1995: 221). Руднички дистрикт који је обухватао руднике сребра и олова у њеној непосредној близини имао је границе (*fines metallorum*) и функционисао је као царски домен. Његова територија била је издвојена из муниципалне организације, а њоме су управљали званичници царске канцеларије (Dušanić 1977: 67–68). Почетак интензивније експлоатације сребра и олова јесте владавина царева Трајана и Хадријана.<sup>5</sup> У овај период можемо сигурно датовати и првобитну изградњу јавног купатила.

Време највећег развоја Домавије везује се, међутим, за сам почетак владавине Марка Аурелија и Луција Вера, када је укинута закупништво илиричке царине и обједињена администрација панонско-далматинских рудника чије је седиште било у Домавији (*AE* 1956: 123; Dušanić 1977: 67). Управо је тада започео процес опсежне грађевинске активности, који ће врхунац достићи у време династије Севера. Статус муниципијума Домавија ће добити у време владавине Александра Севера, а колоније у време владавине Требонијана Гала и његовог сина Волусијана.<sup>6</sup> Прва археолошка истраживања, која су спроведе-

---

потврђују и титуле рудничких прокуратора – *procurator argentariarum Pannoniarum et Delmaticorum*, или *metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, који су резидовали у Домавији.

<sup>5</sup> Прве вести о рудницима сребра и олова на подручју Паноније и Далмације даје нам нумизматика. Реч је о рудничким новцима искованим у време владавине царева Трајана и Хадријана за потребе чиновника царске канцеларије који су пристигли на подручје Илирика како би организовали експлоатацију у бројним рудничким дистриктима. Вид. ВМС III, 234, 235: *Metalli Pannonici*; ВМС III, 534, 1854, 1856: *Metal(lis) Delm(aticis)*; ВМС III, 53: *Metal(lis) Pannonicis*.

<sup>6</sup> О муниципалном статусу Домавије сведоче почасни натписи које је, уз заузимање рудничког прокуратора Јулија Тацитијана, 229. г. н. е. у част цара Александра Севера (222–235) и чланова његове породице подигло домавијско муниципално веће. (Вид. *CIL* III 8359: *Imp(eratori) Caes(ari) | M(arco) Aur[el(io)] Sever[o] | A[l]lexan[d]ro Pio Fel(ici) | i]nvicto Aug(usto) pont(ifici) m[ax]imo | trib(unicia) pot(estate) X[- -] patri patriae | co(n)s(uli) II | I[in]du[ll]gentissimo principi ordo mun(icipii) Dom(avianorum) | d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante | Iulio Tacitano v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) nostri | num[ini] e[is]us devotissimo [et] dic[atissimo].*

на на подручју Домавије крајем XIX века, обухватила су и рушевине јавног купатила (Radimsky 1891: 1–19; Radimsky 1892: 1–24; Radimsky 1894: 1–47). Оне су пронађене источно од стамбеног насеља, на десној обали Саске реке. Величина домавијских терми је завидна, јер су покривале простор од укупно 2.122 m<sup>2</sup> и достизале су величину малих терми у Помпејима (Radimsky 1894:6). Јавно купатило је, свакако, представљало највећи објекат на простору Домавије. Археолошким ископавањима утврђено је да се састојало од укупно четрдесет пет просторија. На основу начина градње купки видљиво је да су се терме градиле дужи временски период и током неколико фаза, при чему је њихов капацитет непрестано повећаван. Просторије под бројевима 5, 6, 7, 8, 9 и 10, као и оне под бројевима 16 и 23 спадају у најстарије делове купалишта (Radimsky 1894:11–13). Каснија проширења и доградње мењали су намену неких од старијих просторија.

Немамо податке о римском званичнику који је надгледао изградњу јавног купатила на подручју Домавије, али је, судећи по чињеници да је руднички прокуратор Валерије Супер био задужен за каснија проширења капацитета водовода јавног купатила, то највероватније био највиши званичник рудничке администрације. Име Валерија Супера јавља се на два натписа која су пронађена на простору Домавије.<sup>7</sup> Из текста првог натписа видимо да се Валерије Супер 218. године, као прокуратор, заложно да Домавија обнови градску пијацу (*macellum*) која је била уништена у пожару. Не знамо ништа о околностима које су довеле до пожара, осим да га није изазвао непријатељ који је дошао споља. Чињеница да се Валерије Супер јавља у улози саветодавца и иницијатора грађе-

CIL III 8360: *Iu[liae Mamae]ae Aug[ustae] m[at]ri imp[eratoris] | Caes[aris] [M[arci] Aur[elii] Sever[ri] Alexandri Pii Fel[icis] | invicti] Aug[usti] [et castr[orum] ]et senat[us] ac patr[iae] | ordo mun[icipii] Domavianorum dec[re]to dec[urionum] p[ro]curator p[ro]curator | dedicante Iul[io] Tacitano v[ir]o e[gregio] p[ro]curatore Aug[usti] | n[on] ostri d[omi]n[is] n[is]simo numin[is] eorum.) Домавија је добила статус колоније у време владавине Требонијана Гала (251–253) и његовог сина Волусијана (251–253). Почасне базе поменутих владарима поставило је веће декурiona *col[oniae] metalli D[omaviani]*. Вид. Patsch 1914:182: *Imp[eratori] C[aesari] | G[ai]o Vibio Traeboniano Gallo | P[ro]curator Fel[icis] inv[ic]to Aug[usto] | ordo dec[urionum] col[oniae] m[etalli] D[omaviani]*.*

<sup>7</sup> CIL III 12733: *Imp[eratore] [Caes]s[are] [M.] O[ptim]ell[io] Sever[us] | M[ac]rino Pio Fel[ice] Au[gu]sto | p[ro]curator m[ag]n[is] trib[unus] p[ro]curator | [co]n[tra] m[ac]ellum vi ignis conflagr[at]um | curante Val[er]io Supero v[ir]o e[gregio] p[ro]curatore arg[entariarum] | r[es] p[ro]curator Dom[avian]a ad pristinam faciem restituit XII Kal[endas] | CIL III 12 734: *Imp[eratore] Caes[are] M. Aur[el]io Ant[oni]o Pio Fel[ice] Aug[usto] III et Comazonte co[n]sulibus | Val[er]ius Super v[ir]o e[gregio] p[ro]curator arg[entariarum] | balneo p[ro]curator a[qu]am sufficient[em] ind[uc]it. Натпис готово идентичног садржаја као и први натпис из Домавије пронађен је на подручју Зворника. Вид. CIL III 8363: *Mac[er]ellum vi ignis conflagr[at]um | [C]urante Val[er]io Supero v[ir]o e[gregio] | [p]rocurator arg[entariarum] | r[es] p[ro]curator Dom[avian]a ad pristinam | faci[em] restituit [K]al[endas] Ian[uariis]*.**

винских активности на територији Домавије, која се налазила ван рудничког дистрикта за који је он био надлежан, показује до које мере су Домавија као седиште рудничке администрације и руднички дистрикт у њеном суседству били повезани. Сличну појаву бележимо и на подручју Шпаније, где су градови као што је *Asturica Augusta*, седиште финансијске администрације за подручје Астурије и Галиције, били у сличном односу према рудничким дистриктима у свом суседству (Haunes 2013: 107–108; Haley 1991: 88–125).

Валерије Супер остао је на положају прокуратора рудника сребра и након Макриновог убиства, о чему сведочи и други натпис пронађен на простору Домавије. За време трећег конзулата цара Елагабала, тј. 220. године, на Суперово залагање, побољшано је снабдевање водом јавних купатила на подручју Домавије. Разлог за издашне поправке водовода домавијских терми треба тражити у потребама бројног становништва Домавије, али и у повећању броја рудара у суседном рудничком дистрикту. На основу закона рудника Випаске знамо да су јавна купатила на територији рудничких насеља била у надлежности локалних прокуратора.<sup>8</sup> Чињеница да се прокуратор свих рудника сребра Паноније и Далмације побринуо за проширење капацитета јавног купатила на подручју Домавије, говори да се радило о обимним грађевинским радовима.

Натписи који сведоче о грађевинским активностима Валерија Супера пронађени су управо у остацима домавијских терми. Археолошка ископавања из XIX века показала су да су проширења и доградње јавног купатила вршена током дужег временског периода и да су мењала намену неких старијих просторија. Тако је просторија под бројем 23, која је у почетној фази била *caldarium*, тј. врућа купка за презнојавање, променила своју намену у свлачионицу (*tepidarium*), у којој су се пресвлачили они који су се намеравали купати у топлој води. То потврђују трагови стубића некадашњег хипокауста, као и заздана врата у источном зиду према просторији бр. 16 (Radimsky 1894:42). Судаћи по пронађеним остацима, главни улаз у терме имао је архитектонски украшена врата и управо су овде пронађени натписи који бележе грађевинске активности прокуратора Валерија Супера и Аурелија Верекунда (Radimsky 1894: 39). У једној од просторија пронађени су и кухињски остаци, што показује да су терме имале кухињу и кантину (Radimsky 1894: 44). Овде су, као и у Помпејима, женске купке биле у потпуности одељене од мушких и биле су знатно уређеније, као и у случају Помпеја. Домавијске терме обновио је 274. године Аурелије Верекунд у време владавине цара Аурелијана јер су, у

<sup>8</sup> *Vip* I, 3.

претходном периоду, оне биле срушене (Radimsky 1891: 16; Mirković 1978: 249–258). Средином III века, Готи су, искористивши Валеријанов поход на Перзијанце и Галијенов поход на Рајну 254. године, напали и опљачкали, како рудничка подручја Горње Мезије, тако и Домавију. На опасност која је претила од њихових напада указују оставе из Лознице и Крупња (Marić 1956: 179–181). И поред повећане опасности од спољних напада, на основу пронађених новчића из времена владавине цара Диоклецијана, видљиво је да су домавијске терме биле активне и крајем III в. н. е. У домавијским термама нису пронађени луксузни предмети нити велик број предмета за свакодневну употребу, што јасно показује да су Римљани приликом одласка понели са собом све драгоцености. Терме су након тога опљачкала и разорила варварска племена (Burns 2003:309–374; Vojanovski 1988: 203).

У намери да појаснимо начин рада домавијских терми, као и услове под којима су становници Домавије и суседног рудничког дистрикта могли да их користе, осврнућемо се на рудничку легислативу која је садржана у трећој одредби прве таблице из Випаске. Одредбе законика рудника Випаске биле су општег карактера, те су се користиле и у другим рудничким регионима Римског царства у којима се експлоатисало сребро и олово (Domergue 1983:178). Текст поменуте одредбе гласи:

### Vip I, 3: Balinei fruendi<sup>9</sup>

*Conductor balinei sociusue eius omnia sua impensa balineum, [quod ita conductum habe]bit in ||pr(idie)k(alendas) Iul(ias) primas omnibus diebus calfacere et praestare debeto a prima luce in horam septim[am diei mulieribus] et ab hora octava | in horam secundam noctis uiris arbitrato proc(uratoris) qui metallis praeerit. Aquam in [aenis usque ad] summam ranam hypo|caustis et in labrum tam mulieribus quam uiris profluentem recte praestare debeto. Conductor a uiris sing(ulis) | aeris semisses et a mulieribus singulis aeris asses exigit. Exciipiuntur liberti et serui [Caes(aris), qui proc(uratori)] in officis erunt uel |commoda percipient, item inpuberes et milites. Conductor socius actorue eius [balineum et instrumen]ta omnia quae || ei adsignata erunt integra conductione peracta reddere debeto nisi si qua uetustate c[orrupta erunt]. Aena quibus | utetur lauare tergere unguereque adipe e recenti tricensima quaque die recte debeto. [Si uis maior per aliquod tempus inpedi]|erit, quo minus lauare recte possit, eius temporis pro rata pensionem conductor reputare debe[to. Praeter]*

<sup>9</sup>Текст треће одредбе прве таблице из Випаске ((*Lex territorio metalli Vipascensis dicta*) наведен је према: Domergue 1983: 51–53, а четврте, пете и шесте одредбе према: Girard 1977: 590–595.

*haec et siquid | aliut eiusdem balinei exercendi causa fecerit, reputare nihil debbit. Conductori ue[ndere ligna] nisi ex recisamini|bus ramorum quae ostili ideona non erunt ne liceto. Si aduersus hoc quid fecerit, in singul[as uenditiones HS] centenos n(ummos) fisco d(are) d(ebeto). || Si id balineum recte praebitum non erit, tum proc(uratori) metallorum multam conductori quo[ti]ens recte praebitum non erit usque | ad HS CC dicere liceto. Lignum conductor repositum omni tempore habeto, quod diebus . . . . . [satis sit].*

### Vip I, 3: Рад јавног купатила

Закупац јавног купатила или његов партнер треба да о свом трошку обезбеди огрев за сваки дан до 30. јуна, држећи их отвореним за жене од раног јутра до после подне, а за мушкарце од два после подне до осам увече, по наредби прокуратора рудника. Закупац мора да се постара да бојлери од бронзе буду напуњени до краја и да увек има текуће топле воде у кадама, како за жене, тако и за мушкарце. Закупац од сваког мушкараца нека узима половину аса, а од сваке жене један ас. Изузети су ослобођеници и царски робови који су запослени у канцеларији прокуратора, као и деца и војници. Закупац, његов партнер или представник, треба да, када истекне закуп, врати неоштећену опрему за купатила и сав инвентар који ће му бити предат, осим ако је штета настала природним пропадањем. Мора их одговарајућим средствима прати, чистити и подмазивати свежом машићу сваких тридесет дана, како би предмети од бакра били у употреби. Ако је приморан да, за неко време, обустави редовно коришћење купатила, закупца треба да одбије рате за тај период. Поред тога, ако не може правилно да одржава купатило, неће морати ништа да одбија. Ниједан закупца не сме да продаје дрва, осим огранака који се не користе као огрев. Ако буде радио нешто што је противно овоме, мораће да плати казну царској благајни у износу од сто сестерција. Уколико купатило не буде добро опремљено, прокуратор рудника има право да од закупца затражи двеста сестерција сваки пут када оно није уређено. Закупац у свако доба нека има резервни огрев за дане... (нека буде довољно).

Из наведеног текста видимо да су јавна купатила била у власништву римске државе, тј. фиска, чији су их званичници, руднички прокуратори, издавали у закуп. Осим јавних купатила, на подручју рудничког дистрикта издавале су се у закуп трговачке и занатске услуге попут чистионица, бријачница и обућарских радњи (Domergue 1983:79–95). Свака од поменутих делатности била је уређена посебном одредбом закона која је јасно прописивала услове под којима

су појединци могли да пружају ове услуге.<sup>10</sup> Како се Домавија налазила ван територије рудничког дистрикта, поставља се питање статуса јавног купатила на њеној територији. С обзиром на чињеницу да се царски прокуратори који су управљали рудничком администрацијом са седиштем у Домавији редовно јављају као лица одговорна за обнову јавног купатила, можемо претпоставити да су били надлежни и за овај објекат, иако се он налазио ван граница рудничког дистрикта. Оваква пракса биће настављена и након стицања статуса колоније када је територија Домавије обједињена са суседним рудничким дистриктом, *colonia metalli Domaviani* (Dušanić 1989:149–150). Отуда у трећој одредби

<sup>10</sup> *Vip I, 4: S u t r i n i. Qui calciamentorum quid loramentorumue, quae sutores tractare so[lent, fecerit clauomue cali]ga[rem] fixerit uenditaueritue siue quid aliut, quod sutores uendere debent, uendidis[se] intra fines conuictus erit, is] | conductori socio actoriue eius duplum d(are) d(ebeto). Conductor clauom ex lege ferrariar[um] uendito. Conductor soci]o || actoriue eius pignus capere liceto. Reficere calciamenta nulli licebit nisi cu[m] sua dominiue quis curauerit refecit]ue. Conductor omne genus calciamentorum praestare debeto : ni ita fecer[it, unicuique ubi uolet emendi] ius | esto. („Обућари. Свако ко направи било коју обућу или каише, које обућари обично праве, или ко их поправља или продаје или нешто друго и ко је оптужен да је продавао унутар рудничког дистрикта било шта што су обућари задужени да продају треба да плати дупло закупцу, његовом партнеру или представнику. Закупац нека прода наковањ у складу са законом о рудницима железa. Закупцу, његовом партнеру или представнику допуштено је да узму залог гаранције. Нико неће бити овлаштен да поправља обућу осим да крпи или поправља властиту или обућу свог господара. Закупац треба да понуди све врсте обуће на продају, уколико то не учини, нека свако има право да их купи где год то жели.”); Vip I, 5: T o n s t r i n i. Conductor frui debeto ita, ne alius in u[ico] metalli Vipascensis inue] | territoris eius tonstrinum quaestus causa faciat. Qui ita tonstrinum fecerit, in sin[gulos] ferramentorum usus [. . .] | conductori socio actoriue eius d(are) d(ebeto) et ea ferramenta commissa conductori sunt. [Exciipiuntur serui] qui || dominos aut conseruos suos curauerint. Circitoribus, quos conductor [non] miserit, tondendi ius ne es]to. Con]ductor socio actoriue eius pignoris captio esto. Qui pignus capientem prohibuerit, [in singulas] probi]bitiones XV d(are) | debeto. Conductor unum pluresue artifices idoneos in portionem recipito. | („Бријачнице. Закупац треба да ужива право да се, осим њега, нико други у насељу рудника Випаске или унутар његове територије не бави бријањем за новац. Свако ко се буде бавио бријањем мора да плати (одређену своту) закупцу, његовом партнеру или представнику [...] денара за сваку употребу бријача, а ови бријачи нека буду предати закупцу. Од овога су изузети робови који пружају услуге господарима и својим пријатељима робовима. Путујући бербери које закупца није послао немају право да се баве бријањем. Закупац, његов партнер или представник могу узети залог гаранције. Онај ко буде одбио да да залог гаранције треба да плати пет денара за свако одбијање. Закупац нека ангажује једног или више радника у складу са потребама.”); Vip I, 6: T a b e r n a r u m f u l l o n i a r u m. Vestimenta rudia uel recurata nemini m[ercede] polire nisi cui conductor so] |cius actorie eius locauerit permiseritue liceto. Qui conuictus fuerit aduersus ea qui[d] fecisse, in singulas la]cimas || XIII conductor socio actoriue eius d(are) d(ebeto). Pignus conductori socio actori]e eius capere liceto. | „Чистионице. Никоме није допуштено да за новац чисти или пере одећу, осим ако му закупца или његов представник или партнер није ово препустио или дао у закуп. Онај ко буде учинио нешто противно овоме, треба да плати казну од три денара за сваки појединачни скут хаљине закупцу, његовом партнеру или представнику. Закупцу, његовом партнеру или представнику допуштено је да узме залог гаранције.” Превод аутора чланка.*



прве таблице из Випаске можемо с поуздањем препознати правни оквир за функционисање домавијских терми. Прва реченица треће одредбе дефинише саму природу услуге која се захтевала од закупца јавног купатила. Он је о свом трошку морао да осигура загревање купатила и да га држи отвореним сваки дан у назначене сате, осим уколико прокуратор рудника не би одлучио другачије. О томе јасно сведочи фраза – *arbitratu procuratoris*, што се могло десити, на пример, сваких тридесет дана, када се купатило уз надзор прокуратора затварало ради редовног чишћења и подмазивања водоводних цеви.

Уговор о закупу трајао је у складу са римском праксом годину дана и истицао је у предвечерје јулских календи, тј. 30 јуна (Flach 1878: 664–665; Domergue 1983:81). Приметна је разлика у радном времену јавног купатила на подручју Випаске и Рима. У Риму су се отварала осмог или деветог часа од изласка сунца, зависно од сезоне (Flach 1878: 665). У Випаски, јавно купатило било је отворено цео дан, у јутарњим часовима за жене, а после подне за мушкарце. Ова мера објашњава се не толико посебним условима живота и рада у рудничком региону, колико димензијама објекта, очигледно премалим да би се у њега сместила два одвојена купатила, за мушкарце и жене. У случају Домавије, радно време је могло да буде као и у Риму. Та су купатила била великих димензија, па су вероватно имала одвојене просторије за мушкарце и жене, што значи да су могли да их користе у исто време. Цена улазнице износила је половину аса за мушкарце, а један ас за жене. Од плаћања су били изузети чиновници рудничке администрације, деца и војници. Ми не располажемо подацима који би нам омогућили увид у плате рудара на подручју Випаске како бисмо утврдили да ли је цена улазнице била повољна. Као важна паралела могу да нам послуже уговори о платама рудара са подручја рудника злата Дакије, *Alburnus Maror*, које су износиле 2, 3 сестерција по дану (Mrozek 1968:307–326). Домерг је израчунао да је рудар у складу са локалним ценама хране тог подручја трошио на своје дневне потребе сестерциј и по (Domergue 1983: 82) За остале трошкове живота, укључујући и одлазак у јавно купатило, преостајало му је 0,8 сестерција, тј. више него три аса по дану. У Риму се улазница за јавна купатила крајем I века н. е. плаћала један квадранс, тј. упола мање него на подручју Випаске.<sup>11</sup> Уколико су плате рудара на подручју Випаске биле идентичне платама на подручју Дакије, тамошњи рудари су себи могли да приуште одлазак у јавно купатило и по неколико пута дневно, премда по неупоредиво већој цени од оне у Риму.

<sup>11</sup> Mart. Ep. III, 30, 4: *Sportula nulla datur; gratis conuiuia recumbis: dic mihi, quid Romae, Gargiliane, facis? Vnde tibi togula est et fuscae pensio cellae? unde datur quadrans? unde uir es Chiones? Cum ratione licet dicas te uiuere summa, quod uiuis, nulla cum ratione facis.*

Од велике важности било је и редовно одржавање бојлера (*aena*) за загревање воде са свом њиховом опремом, вентилима и цевима које су воду спроводиле до купки. Обавеза закупца да их редовно чисти (*unguere adipe e recenti*) разумљива је, док је мање јасна дужност да их редовно подмазује машћу. Флах је сматрао да се на такав начин смањивало таложење каменца, мада према Домергу вода на подручју Аљустрела није била богата калцијум-карбонатом (Flach 1979: 435; Domergue 1983: 83). Уколико је, услед непредвиђених околности, закупца био онемогућен да јавно купатило држи отвореним за кориснике, фиск му је одбијао од закупа износ пропорционалан његовом губитку. Одредбу сличне садржине проналазимо и у Дигестама.<sup>12</sup> У случају да је била реч о немару, закупци (или подзакупци) били су дужни да плате пуни износ закупа, без обзира на изостанак зараде за дане када јавна купатила нису радила. Веома је важно да нагласимо да је одржавање јавног купатила била дужност закупца, док су оправке и други грађевински радови неопходни за функционисање јавног купатила спадали у надлежност фиска. Грађевинске активности Валерија Супера и Аурелија Верекунда на подручју Домавије то потврђују на најбољи могући начин. Завршни део треће одредбе из Випаске односио се на обавезу закупца да о свом трошку набави огрев за загревање воде у јавном купатилу. Набавка огрева ишла је званичним каналима, могуће и по посебним ценама, те је закупцима било забрањено да га препродају, осим ограда који нису за ложење. Казна за нарушавање ове наредбе била је изразито висока, сто сестерција, што је представљало једну и по месечну плату рудара у Дакији (Domergue 1983:85). За било који пропуст у одржавању јавног купатила руднички прокуратор имао је право да казни закупца са двеста сестерција. Дужина треће одредбе прве таблице из Випаске, која је регулисала рад јавних купатила, показује важност овог објекта у животу рудника и рудничког дистрикта. Јавна купатила су, очигледно, представљала минимум комфора за који је царска администрација проценила да припадници рудничке администрације, рудари и становници целог дистрикта имају право. То доказује висока стопа новчаних казни којима је руднички прокуратор кажњавао закупце у случају лошег одржавања.

<sup>12</sup> Dig. 19. 2, 30, 1: *Aedilis in municipio balneas conduxerat, ut eo anno municipes gratis lavarentur; post tres menses incendio facto respondit posse agi cum balneatore ex conducto, ut pro portione temporis quo lavationem non praestitisset pecuniae contribution fieret.*

### 3. Закључак

Домавијске терме биле су највећа грађевина на подручју Домавије. Њихов историјат уско је везан за раст и развој овог града. Највероватније су саграђене у време владавине цара Трајана, када је започела интензивнија римска експлоатација сребра и олова у доњем току реке Дрине. Како је растао обим рудничке производње, тако је и Домавија повећавала свој значај, а јавно купатило на њеној територији проширивало своје капацитете. У време највећег развоја Домавије, јавна купатила покривала су простор од укупно 2.122 m<sup>2</sup>, који је достигао величину малих терми у Помпејима. Њихова архитектонска украшеност као и старање о неопходним грађевинским радовима од стране највиших припадника царске администрације који су управљали рудничком администрацијом са седиштем у Домавији, јасно сведоче да су заузимала централно место у животу овог рударског центра. Градска врева и пулс града одвијао се управо овде у свакодневним сусретима припадника рудничке администрације, рудара, колона, римских војника занатлија, трговаца и других становника Домавије. И овде, као и у остатку Царства, јавно купатило је укидало културне и друштвене разлике између припадника различитих етничких група. Било је симбол процеса романизације, који је потрајао неколико векова и донео у ове крајеве дух римског градског живота. Рудници на подручју Домавије престали су са организованом производњом крајем IV века н. е. За то време, становништво целокупног рудничког дистрикта и града Домавије постепено се иселјавало и повлачило према југу. Домавијске терме, као и сам град, након тога су опљачкала и разорила варварска племена. Иако је рудничка производња обновљена током средњег века, домавијске терме остале су сакривене на десној обали Саске реке. Светлост дана ће угледати тек захваљујући археолозима, крајем XIX века.

### Литература

1. Alföldy, Géza (1965), *Bevölkerung und Gesselschaft der Römischen provinz Dalmatien*, Budapest.
2. Bojanovski, Ivo (1968), „Municipium Malvesiatium”, *Arheološki radovi i rasprave* 6, Zagreb, 241–262.
3. Bojanovski, Ivo (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
4. Burns, Thomas, *Rome and the barbarians, 100 B.C.-A. D. 400*, Baltimore-London, 2003.
5. Girard, Paul Frédéric, Senn, Félix (1977), *Les lois des Romaines*, Napoli.

6. Domergue, Claude (1983), *La mine Antique D'Aljustrel ( Portugal) et les Tables de Bronze de Vîpasca*, Bordeaux.
7. Dušanić, Slobodan (1995), „Late Roman mining in Illyricum: historical observations”: Borislav Jovanović (ed.), *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac 20 – 25. 05. 1990, Belgrade–Bor, 219–225.
8. Dušanić, Slobodan (1989), „The Roman mines of Illyricum: Organization and Impact on provincial life”, Cl. Domergue (ed.), *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterráneas y Europeas, II. Coloquio internacional asociado*, Madrid 24–28. octubre 1985, 148–156.
9. Dušanić, Slobodan (1977), „Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 6, Berlin-New York, 1977, 52–94.
10. Kontokosta, Anne Hrychuk (2019), „Building the Thermae Agrippae: Private Life, Public Space and the Politics of Bathing in Early Imperial Rome”, *American Journal of Archaeology* vol. 123, no 1, 47–77.
11. Loma, Svetlana (2010), *Klaudije Gal i Severovi novi senatori*, Beograd.
12. Mattingly, Harold, (1936), British Museum Catalogue, *Coins of the Roman Empire*, III (Nerva to Hadrian), London.
13. Mattingly, Harold (1940), British Museum Catalogue, *Coins of the Roman Empire*, IV (Antoninus Pius to Commodus), London.
14. Marić, Rastislav (1956), „Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu”, Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture, NRS 1, Beograd, 1956, 179–181.
15. Mirković, Miroslava (1978), „Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das nordöstliche Dalmatien im Jahre 254”, *Akten des XI Internationalen Limeskongresses 1976*, Budapest, 1978, 249–258.
16. Mrozek, Stanislaw (1968), Aspects sociaux et administratifs des mines d'or en Dacie, *Apulum* 7, 1, 307–326.
17. Nielsen, Inge (1990), „Considerazioni sulle prime fasi dell'evoluzione dell'edificio termale romano.” *AnalRom* 14, 1990, 81–112.
18. Nielsen, Inge (1990), *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. 2 vols. Aarhus: Aarhus University Press.
19. Patsch, Karl (1914), „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 26, 141–220.
20. Radimsky, Vaclav (1891), „Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 3, 1–19.
21. Radimsky, Vaclav (1892), „Prekopavanja u Domaviji kod Srebrenice god. 1891”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4, 1–24.
22. Radimsky, Vaclav (1894), „Izveštaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 6, 1–47.

23. Fagan, Garrett (2002), *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
24. Fagan, Garrett (2011), „Socializing at the Baths”, у: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, New York: Oxford University Press, 2011, 358–373.
25. Flach, Jacques (1878), „La table de bronze d’Aljustrel”, *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 2, 664–665.
26. Flach, Dieter (1979), „Die Bergwerksordnung von Vipasca”, *Chiron* 9, 399–448.
27. Haynes, Ian (2013), *Blood of the provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford.
28. Haley, Evan (1991), *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Barcelona.

Original research article  
UDC 340.15(37):[346.7:622.2(37)]  
DOI 10.21618/fil1920597m  
COBISS.RS-ID 8602392

Gordan M. Maričić  
University of Belgrade  
Faculty of Philosophy  
Department of Classics

Željka D. Šajin  
University of Banja Luka  
Faculty of Philosophy  
Study Programme of History

## DOMAVIAN PUBLIC BATH IN VIEW OF THE MINING LEGISLATION OF THE ROMAN EMPIRE

### *Summary*

The public bath in Domavia was the largest building in a city known for its vast mineral wealth. The building’s history was directly linked to the growth and development of the city itself. Domavian *balin-  
ea* was probably built during the reign of the emperor Trajan when exploitation of silver and lead mines, situated in the valley of the lower Drina river, significantly intensified. As the extent of mining exploitation increased over the course of time so did the importance of the public bath, which progressively grew in size. At the time of

the city development highlights the public bath covered a total area of 2,122 m<sup>2</sup>, reaching the size of a small *thermae* of Pompeii. The public bath was the centre of Domavian social life where the vibrant nodes of cultural interaction that crossed established boundaries of class, or position, were taking place on a daily basis. The tradition of the public bath was a symbol of the process of Romanisation that lasted several centuries and brought the spirit of Roman urban life to more remote areas. This process also implied the usage of the Roman mining law in the mining regions across Illyricum. The third provision of the first tablet from Vipasca was a part of the mining legislation of a general character and as such was regulating the terms of use of the public baths in Illyricum as well. In accordance with this provision the Domavian public bath was leased out to *conductores* and the residents of Domavia had to pay for the tickets. The mining officials, children and soldiers were exempted from paying. The leaseholders were responsible for the maintenance but the Roman mining officials residing in Domavia, such as Valerius Super and Aurelius Verecundus, were in charge of all construction building projects regarding the bath. The frequent wars and invasions of the barbaric tribes during the fourth century A.D., which were often motivated by the wealth of mining regions, caused a general uncertainty, great destructions and robbery, all of which would lead to the termination of ore exploitation. The consequence of the collapse of the Danubian Limes was a mass migration of the local population towards the coast and cities in the south. Domavia and its public bath were plundered and destroyed by barbarian tribes. Although a mine production was restored later on during the Middle Ages, Domavian *balineum* has remained hidden on the right bank of the Saska river. It will be found and brought to light thanks to archeologists at the end of the 19th century.

Keywords: Domavia, public bath, mining district, imperial procurators, mining legislation.